

MİNGƏÇEVİR, ŞİRVAN, SUMQAYIT YENİ ŞƏHƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ İQTİSADI BAZASI VƏ ONLARIN ƏHALİSİNİN SAYININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Məmmədov Nəbi Yusif oğlu- dissertant, Memarlığın əsasları kafedrası, AzMİU,
memar373@hotmail.com

Annotasiya. Müəssisələrin güclərinin möhkəmləndirilməsinin ümumi tendensiyasına görə, yeni şəhərin istehsal bazasının rəşional formalaşmasının əsas şərti sənaye müəssisələrinin "tək-tək" yerləşdirilməsindən imtina edərək onların kompleks yerləşməsinə keçməkdir. Yeni şəhərin baş planı üçün texniki-iqtisadi əsaslandırmanın işlənilib hazırlanmasına əmək ehtiyatlarının strukturu, mexaniki və təbii artım hesabına onların doldurulma imkanları, yeni cinsin inkişaf mərhələləri üzrə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə daxildir. Sürətlə inkişaf edən Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Daşkəsən və digər yeni şəhərlərdə əhalinin sayının və strukturunun təhlili göstərdi ki, bu şəhərlərdə işçi qüvvəsinə olan ehtiyac respublikanın digər rayonlarından və kəndlərdən gələn insanların axını hesabına təmin olunur. Əhalinin yeni şəhərlərə axını xüsusən tikintinin ilk mərhələsində (5-7 il) - əvvəlcə inşaat işçiləri, sonra əsas sənaye və enerji obyektlərinin işçiləri sayəsində böyük olur. Sonrakı dövrdə (ikinci onillik) mexaniki artımın ölçüsü, bir qayda olaraq, azalır. Yeni şəhərin demografik və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri donmuş və dəyişməyən bir şey deyildir; yeni şəhərin inkişafı ilə onlar yeni şəhərin planlaşdırma strukturunun təşkilini və sosial-mədəni inkişafın elastikliyinə tələb edən dəyişikliklərə məruz qalacaq və inkişaf edəcəkdir.

Açar sözlər: Yeni şəhərlər, kompleks yerləşmə, əhali, kurort zonalar, baş plan, şəhərsalma

ECONOMIC BASE OF FORMATION OF NEW CITIES OF MINGACHEVIR, SHIRVAN, SUMGAIT AND DETERMINATION OF THEIR POPULATION

Mammadov Nabi Yusif– PhD candidate, department of Architecture basics, AzUAC,
memar373@hotmail.com

Abstract. According to the general trend of strengthening the capacity of enterprises, the main condition for the rational formation of a new city's production base is to move from one-to-one placement of industrial enterprises to their complex location. Development of feasibility studies for the new city master plan includes the structure of labor resources, the possibility of their replenishment at the expense of mechanical and natural growth, and the efficient use of labor resources by the stages of new development. An analysis of population and structure in rapidly growing Sumgait, Mingachevir, Shirvan, Dashkesan and other cities showed that labor demand in these cities was met by the influx of people from other regions and villages. The influx of people to new cities is particularly high during the first phase of construction (5-7 years) - primarily due to construction workers and then workers of key industrial and energy facilities. In the subsequent period (second decade), the size of mechanical growth decreases, as a rule.

Keywords: New cities, complete positioning, population, resort areas, main plan, urban planning

Yeni şəhərin istehsal profilinin düzgün təyin edilməsi layihələndirmənin ən vacib problemlərindən biridir və onun inkişafı və yaxşılaşdırılması üzrə bütün tədbirlərin etibarlı əsasıdır. Hal-hazırda Mingəçevir, Şirvan və Sumqayıt yeni şəhərlərinin şəhər yaradan sahələrində işləyənlərin 80%-ə qədəri sənayedə çalışır. Analiz göstərir ki, gələcəkdə yeni sənaye şəhərlərinin əhalisinin formalaşmasında sənaye kadrlarının rolu həlledici olaraq qalacaqdır (şəhər yaradan kadrların ümumi sayının 60% -i). Sənaye kadrlarının xüsusi çəkisinin müəyyən qədər azalması, elmi müəssisələrdə və təhsil müəssisələrində çalışan kontingentin artımını müəyyən edən

tendensiyasının nəticəsi olacaqdır (hazırki 10% əvəzinə, gələcəkdə onlar bütün şəhər yaradan kadrların təxminən 20% -ni təşkil edəcəklər).

Düzgün qurulmuş istehsal profilli yeni bir sənaye şəhərinə misal olaraq, Bakı neft emalı sənayesi ilə sıx əməkdaşlıq edərək neft-kimya sənayesinin mərkəzi kimi inkişaf etmiş Sumqayıt şəhərini göstərmək olar. Bakının peyki kimi yaradılmış, qrup yerləşdirmə sisteminin bir hissəsi olan Sumqayıt Bakının işinin yüngülləşdirilməsinə kömək edir və həm iqtisadi, həm də şəhərsalma baxımından tamamilə özünü doğrultmuşdur[1]. Müəssisələrin güclərinin möhkəmləndirilməsinin ümumi tendensiyasına görə, yeni şəhərin istehsal bazasının rəşional formalaşmasının əsas şərti sənaye müəssisələrinin "tək-tək" yerləşdirilməsindən imtina edərək onların kompleks yerləşməsinə keçməkdir.

Xammalın səmərəli istifadəsi əsasında sənaye müəssisələrinin kompleks yerləşmə prinsiplərini yeni Mingəçevir və Şirvan şəhərlərinin enerji kompleksinin təhlilində izləmək olar. Kompleks tam emal dövrü (silisiləsi) ilə qurulmuşdur. İstehsalın kompleks yerləşməsi üstünlükləri təmin edir: eyni gücə malik ixtisaslaşmış müəssisələrin tikintisi ilə müqayisədə bir-birindən ayrı vəziyyətdə. Bundan başqa, bir sıra köməkçi sexlərin, nəqliyyat vasitələrinin və mühəndislik kommunikasiyalarının birləşdirilməsi bütün sənaye kompleksinin lazım olan ərazisinin ölçüsünü (müəssisələrin ayrı-ayrı yerləşməsi ilə müqayisədə) və işçilərin sayını azaltmağa imkan verdi. Müəssisələri yeni şəhərdə sənaye kompleksinə birləşdirmək üçün, bu şəhərin və məskunlaşma sisteminin konkret iqtisadi-şəhərsalma şərtlərinə cavab verən müəssisələrin optimal tərkibini və imkanlarını (güclərini) tapmaq lazımdır Belə şərtlərə aiddir: kompleksə daxil olan müəssisələrin birləşməsi və kooperativləşdirilməsinin rəşional hədləri, sənaye meydançalarının ölçüləri, bütün kompleksin müəssisələrinin sanitar təhlükəsi, yük dövriyyəsinin ümumi ölçüsü, su ehtiyatlarının miqdarı, ehtiyac duyulan (lazımi) kadrların ümumi sayı, şəhərin məskunlaşma sistemindəki yeri və s. Bəzi hallarda, Mingəçevir və Sumqayıt yeni şəhərlərinin nümunələrində görüldüyü kimi, iki və ya daha çox sənaye kompleksinin bir şəhərdə yerləşdirilməsi məqsədəuyğun ola bilər. Bu, xüsusilə yenidən mənimşənən rayonlarda tikinti işləri aparılarkən, mövcud sahənin təbii, iqtisadi və nəqliyyat şəraitinin son dərəcə uğurlu uyğunluğundan irəli gəlir və burada ən vacib məsələ zəngin resursları olan zəif məskunlaşdırılmış rayonların inkişafı üçün böyük və nəhəng şəhər-mərkəzlərin yaradılmasıdır [2].

Müasir müəssisələrin böyük gücə malik olması və sayının çoxluğu səbəbindən ikinci kompleks, bir qayda olaraq, birincisindən xeyli uzaq məsafədə, şəhərin başqa bir sənaye rayonunda yerləşdirilməlidir. Avadanlıqların vahid gücünün artırılması və bunun əsasında hər bir müəssisənin istehsal həcmının artırılması istiqamətində sənayedəki texnoloji tərəqqinin ümumi tendensiyasında şəhər sənayesinin inkişafı məsələləri kompleks şəkildə, istehsal-təsərrüfat kompleksin əldə etdiyi üstünlüklər, şəhərsalma və onun iqtisadiyyatı üçün sənayenin konsentrasiyasından irəli gələn nəticələrlə tutuşdurularaq həll edilməlidir. Texniki-iqtisadi baxımdan bu, sənaye müəssisələrinin inşasında və istismarında əldə olunan iqtisadiyyatın şəhərdə yaxşı yaşayış şəraitinin təmin edilməsi üçün, şəhər təsərrüfatının istismarında tələb olunan xərclərlə tutuşdurulmasında ifadə edilir.

Daşkəsən kimi yeni çıxarma sənayesi şəhərlərinin şəhəryaratma bazasını müəyyənləşdirərkən sənaye sahələrinin inkişafında aşağıdakı istiqamətləri nəzərə almaq lazımdır.

- əmək məhsuldarlığının artması və istehsal həcmində azalması səbəbindən profilli sənayedə işləyən işçilərin sayının azalması. Faydalı qazıntıların tükənməsi ehtimalını nəzərə alaraq, azad edilmiş işçi qüvvəsindən istifadə etmək üçün digər sənaye sahələrinin mərhələli inkişafını təmin etmək lazımdır;

- əlaqədar sahələrin (filiz - metal - maşınqayırma; kükürd - kimya - yüngül sənaye; tullantı - tikinti materialları istehsalı və s.) yerləşdirilməsi üçün əlavə xammal resurslarından istifadə. Beləliklə, dağ-mədən sənaye müəssisələri süxurlardan istifadə üzrə istehsal kompleksləri ilə birləşdirilir;

- çıxarma sənayesi tərəfindən tutula bilməyən əmək resurslarından istifadə məqsədi ilə yüngül və qida sənayesi müəssisələrinin yerləşdirilməsi;

- çıxarma sənayesində çalışan işçilərin payının azalması (30-40% -ə qədər) ilə şəhərlər böyüdükcə yaranan iqtisadi bazanın çoxşaxəli xarakteri. Bu vəziyyət, sənaye ərazilərinin əhəmiyyətli ehtiyatları və daha az seliteb ərazi ehtiyatları ilə şəhərlərin funksional zonalaşdırılmasının müvafiq şəkildə qurulmasını tələb edir.

Yeni şəhərlərin tikinti bazasının təşkili üçün zəruri kapital qoyuluşları şəhərin və sənayenin ümumi tikinti dəyərinin 8-12% -nə çatır. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikinti təcrübəsi, hansının ki, tikinti prosesində "müvəqqəti" yaşayış yerlərinə malik olmayan yeni bir şəhər yaradılmışdır, tikinti üçün dəmir-beton zavodlarının istifadəsi ilə kompleks istehsal bazasının sürətləndirilmiş tikintisinin effektivliyini əyani şəkildə nümayiş etdirdi. Əsaslı binaların tikintisi lazım gələrsə, başlanğıc dövrdə, arakəsmələr olmayan yataqxana tipli evdən istifadə olunur, hansılar ki, sonradan əhəmiyyətli xərclər olmadan yenidən planı dəyişdirilə bilər [3].

Tikinti materialları, hissələri, konstruksiyaları və onların böyüdülmüş oborokalarının istehsalı üzrə müəssisələr, həmçinin tikinti maşınlarının və nəqliyyat vasitələrinin istismarı və təmiri müəssisələri tikintinin istehsal bazasını təşkil edir. Tikinti bazası ümumi giriş yollarının, mühəndis, enerji və buxar şəbəkələrinin və s. qurulması üçün əməkdaşlıq edən (həm öz aralarında, həm də digər müəssisələrlə birlikdə) daim fəaliyyət göstərən müəssisələr şəklində təşkil edilir. Tikinti bazasının tərkibi və gücü tikinti- quraşdırma işlərinin həcmindən asılı olaraq qurulur. Qarşıda duran tikinti-quraşdırma işlərinin həcmnin hesablanması yeni şəhərin sənaye, mənzil, mədəni-məişət tikintisi və mühəndis avadanlıqlarına perspektivli kapital qoyuluşlarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır.

Tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi kapital qoyuluşlarının ümumi həcmindən seçilir, kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində sənaye tikinti sahəsindən asılı olaraq orta xüsusi çəkisi 50-75% həddində, mənzil tikintisi üçün isə 90% qəbul edilir [4]. Mənimlənməmiş rayonlarda tikinti işləri aparılarkən tikinti-quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi mənimlənməmiş rayonlardakı eyni müəssisələrdən xeyli yüksəkdir. Tikinti-quraşdırma işlərinin hesablanmış orta illik həcmələrinə və tikinti-quraşdırma işlərində işləyən işçiyə illik istehsal normalarına əsasən, ilk növbədə və təxmini tikinti dövrü üçün tikinti işçilərinə, iznibati-təsərrüfat və başqa heyətə olan ehtiyac müəyyənləşdirilir. Yeni şəhərlərdə tikinti bazasını sənaye ərazilərində yerləşən birləşdirilmiş köməkçi müəssisələrin tərkibində sənaye və mənzil tikintisi üçün vahid şəkildə planlaşdırmaq tövsiyə olunur.

Yeni şəhərin baş planı üçün texniki-iqtisadi əsaslandırmanın işlənilməsinə əmək ehtiyatlarının strukturu, mexaniki və təbii artım hesabına onların doldurulma imkanları, yeni cinsin inkişaf mərhələləri üzrə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə daxildir. Sürətlə inkişaf edən Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Daşkəsən və digər yeni şəhərlərdə əhalinin sayının və strukturunun təhlili göstərdi ki, bu şəhərlərdə işçi qüvvəsinə olan ehtiyac respublikanın digər rayonlarından və kəndlərdən gələn insanların axını hesabına təmin olunur. Əhalinin yeni şəhərlərə axını xüsusən tikintinin ilk mərhələsində (5-7 il)- əvvəlcə inşaat işçiləri, sonra əsas sənaye və enerji obyektlərinin işçiləri sayəsində böyük olur. Sonrakı dövrdə (ikinci onillik) mexaniki artımın ölçüsü, bir qayda olaraq, azalır [5].

Şəhərin inkişafının birinci onilliyində əhalinin tərkibində gənclər və gənc ailələr üstünlük təşkil edir. Əmək qabiliyyətli əhali qrupu maksimum həddə çatır və təqaüd yaşlı əhalinin sayı və nisbəti əhəmiyyətsiz dərəcədə olur. Əhalinin tərkibinin sabitləşməyə başladığı növbəti dövr, ailələrin və dolayısı ilə uşaq yaşlı qrupların sayının intensiv artımı ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisində cüzi azalma və təqaüdcülərin sayının artması müşahidə edilir. Yeni şəhərin inkişafının birinci onilliyində əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisi maksimum həddə çatır (70% və daha çox) və onun sonrakı mərhələlərində bir qədər – 62 - 65% azalır. Yaş qrupları arasındakı nisbətə yenidən paylaşdırılması, xüsusən də uşaq yaş qrupunun və təqaüdcülərin xüsusi çəkisinin artması baş verir.

Araşdırılan yeni şəhərlərin mövcud yaş quruluşunun təhlili göstərir ki, yeni şəhərlərdə uşaqların (15 yaşadək) xüsusi çəkisi mövcud böyük şəhərlərə nisbətən 50-60% çoxdur və 23-33% təşkil edir.

Mövcud tendensiyaaların təhlili nəzərə alınmaqla, yeni şəhərlərin perspektiv əmək ehtiyatları, yeni ictimai istehsalatda iştirak edə biləcək əhalinin xüsusi çəkisi tikintinin ilk mərhələlərində 62-64%, gələcəkdə isə şəhərin ümumi əhalisinin 60% -ni təşkil edəcəkdir. Əmək ehtiyatlarının həcmnin müəyyən edilməsi əhalinin şəhər yaradan, xidmət göstərən və qeyri-həvəskar qrupları arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində və yeni tipli perspektivli əhalinin müəyyənləşdirilməsində hazırlıq mərhələsidir. Yeni şəhərlərdə özü fəaliyyət göstərən əhalinin kontingentinin mövcud şəhərlərə nisbətən 20 - 25% daha çox olması səbəbindən, ayrı-ayrı şəhərlərdə, xüsusən inşaatın ilk mərhələlərində şəhər yaradan qrupun xüsusi çəkisi 40% və daha çox, gələcəkdə isə təxminən 35 - 37% təşkil edə bilər.

Yeni şəhərlərdə baş planın inkişaf mərhələlərinə görə şəhər yaradan qrupun strukturunun dəyişikliyinə tendensiyaalar mövcud olanlardan fərqli qanunauyğunluqlara malikdir. Bu, xüsusilə sənaye işçilərinin sayına və xüsusi çəkisinə aiddir. Yeni şəhərlərdə sənaye işçilərinin nisbətində artım var.

Yeni şəhərin inkişafının ilk mərhələlərində inşaatçıların kontingenti şəhər yaradan qrupun ümumi sayının 40% və ya daha çoxunu təşkil edir. Şəhərin istehsal bazasının formalaşmasının əsasən başa çatdığı hesab müddətinə qədər inşaatçı kadrların xüsusi çəkisi, inşaatçıların sonradan əsas istehsalat sahələrində istifadə edilməsi ilə təxminən 10% -ə qədər azalır. Yeni şəhərlərin əhalisinin yaş strukturunun yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri əmək ehtiyatlarının həcminə və strukturuna, müxtəlif əhali qruplarının ictimai istehsalatda məşğulluğuna, əhalinin şəhər yaradan və xidmət göstərən qruplarının nisbətinə və yeni şəhərin layihə əhalisinin müəyyən edilməsinə təsir göstərir.

Bununla əlaqədar olaraq, yeni şəhərin inkişafının texniki-iqtisadi əsaslandırmaaları hazırlanarkən, tikintinin başlanğıc dövründə əhalinin həyatı üçün tam hüquqlu mühitin yaradılmasında və onun adaptasiya olunmasında sosial-demoqrafik məsələlərin artan əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Yeni şəhərlərdə mədəniyyətin, qeyri-məhsuldar fəaliyyətin və sakinlərin asudə vaxtlarının, sosial əlaqələrin inkişafı, məlumatın əldə edilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması xüsusilə vacibdir, çünki yalnız bu yolla sosial inteqrasiya və əhalinin yeni yerdə yerləşdirilməsi kimi çətin problemi həll etmək mümkündür. Yeni şəhərin əhalisinin sosial-peşəkar və demoqrafik xüsusiyyətləri düzgün nəzərə alınarsa, şəhərin sosial-mədəni mühitinin inkişafına imkan yaratmaq olar.

Tədqiqatlar göstərir ki, gənc yaş kateqoriyasından olan ailələr üçün qeyri-məhsuldar fəaliyyətin və asudə vaxtın təşkili problemi daha mürəkkəbdir. Buna görə yeni şəhərin şəhər xidmətləri sektorunun layihələndirilməsindəki tendensiyaalar, bir çox vacib sosial şərtlər arasında, şəhərdə formalaşan konkret "ailə" vəziyyətindən, müxtəlif yaş dövrlərindən və tərkibindən olan ailələrin mütənasib nisbətindən asılıdır. Yeni şəhərlərin əksəriyyətində tərkibinə görə sadə və gənc ailələr (ailədə yalnız ər-arvad və kiçik yaşlı uşaqlar olur) üstünlük təşkil edir. Yeni şəhərlərin layihələndirilməsində ilk növbədə bu tip ailələrə, yeni şəhərin demoqrafik quruluşunun ümumi inkişafı çərçivəsində onların formalaşmasına diqqət yetirilməlidir.

Müxtəlif tip ailələrin ehtiyaclarının hərtərəfli təhlili bu ehtiyacların əsasən şəhərin hansı hissələrində və əsasən hansı struktur elementlərində təmin olunduğunu müəyyən etməyə, yeni müxtəlif tip ailələrin funksiyalarının məkan bölgüsünü, onların şəhər xidmət müəssisələri sistemi ilə əlaqəsini daha əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Aparılmış təhlilin nəticələri göstərdi ki, yeni şəhərlərdə ümumşəhər və ixtisaslaşmış ictimai mərkəzlərin inkişafı (onların yalnız rayon və mikrorayon səviyyələri deyil) ilk növbədə əhalinin demoqrafik xüsusiyyətlərinə uyğundur, onun yeni yerə inteqrasiyasına və uyğunlaşmasına şərait yaradır. Bu təhlil eyni zamanda, bilavasitə yaşayış zonasında tərbiyə və təhsil funksiyalarının inkişaf etdirilməsinin xüsusi əhəmiyyətini göstərir [6].

Yeni şəhərin demoqrafik və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri donmuş və dəyişməyən bir şey deyildir; yeni şəhərin inkişafı ilə onlar yeni şəhərin planlaşdırma strukturunun təşkilini və sosial-mədəni inkişafın elastikliyi tələb edən dəyişikliklərə məruz qalacaq və inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Nağıyev N.H., Hüseynov F.M. Azərbaycan memarlıq tarixi. 1-5 tom, Azərbaycan Respublikasının müasir dövr memarlıq tarixi. 5 tom, Şərq-Qərb Mətbəə evi, s338, Bakı, 2013
2. Бочаров Ю.П., Кудрявцев О.К. Планировочная структура современного города. Изд. Литературы по строительству, 160 с., Москва, 1972
3. Бретаницкий Л., Саламзаде А. Архитектура Советского Азербайджана. Изд. Литературы по строительству. 264 с., Москва, 1973
4. Нагиев Н.Г. Современное градостроительство Азербайджанской республики. Тəhsil işçiləri mətbəəsi. 361s., Bakı, 2011
5. Смоляр И.М. Новые города (планировочная структура городов промышленного и научно-производственного профиля). Изд. Литературы по строительству. 184 с.Москва, 1972
6. Бунин А.В., Ильин Л.А. Градостроительство (Bunin A.V., Ilyin L.A. Urban planning). 2006

References

1. Nağıyev N.H., Hüseynov F.M. Azərbaycan memarlıq tarixi. 1-5 tom, Azərbaycan Respublikasının müasir dövr memarlıq tarixi. 5 tom, Şərq-Qərb Mətbəə evi, s338, Bakı, 2013
2. Bocharov YU.P., Kudryavcev O.K. Planirovochnaya struktura sovremennogo goroda. Izd. Literatury po stroitel'stvu, 160 s., Moskva 1972
3. Bretanickij L., Salamzade A. Arhitektura Sovetskogo Azerbajdzhana. Izd. Literatury po stroitel'stvu. 264 s. Moskva, 1973
4. Nagiev N.G. Sovremennoe gradostroitel'stvo Azerbajdzhanskoj respubliki. Təhsil işçiləri mətbəəsi. 361s., Bakı, 2011
5. Smolyar I.M. Novye goroda (planirovochnaya struktura gorodov promyshlennogo i nauchno-proizvodstvennogo profilya). Izd. Literatury po stroitel'stvu. 184 s.Moskva, 1972
6. Bunin A.V., Il'in L.A. Gradostroitel'stvo (Bunin A.V., Ilyin L.A. Urban planning). 2006

Redaksiyaya daxil olma/Received 11.10.2019

Çapa qəbul olunma/Accepted for publication 15.11.2019